

UOT 94(479.24)

**ÇAR RUSİYASININ AZƏRBAYCANDA
“ERMƏNİ DÖVLƏTİ” YARATMAQ PLANLARI VƏ ONUN
NƏTİCƏLƏRİ**

Əzizə Firidun qızı Ağayeva
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
aziza.lv@yahoo.com

Açar sözlər: *deportasiya, işğal, erməniləşdirmə, köçürmə, erməni faktoru, kilsə, imperiya, müstəmləkəçi siyasət, mütləqiyyət, muxtariyyət, ərazi, təxribat*

İki əsr ərzində Rusiya Zaqafqaziya regionunda bu ərazilərdə "yad və gəlmə" olan ermənilərin maraqlarının müdafiəçisi olmuşdur. Qafqazın işğalından sonra Rusiya regionda sabitlik qazanmaq, Osmanlı Türkiyəsi hesabına öz ərazisini genişləndirmək üçün ermənilərdən geniş istifadə etdi. Bu vəziyyətdən bəhrələnən ermənilər müsəlman türklərini məhv edir və onları tarixi vətənlərindən didərgin salırdılar. Bu gün Rusiyanın, Avropanın və ABŞ-ın bəzi elmi dairələrində, eləcə də erməni araşdırmaçıların özləri, Cənubi Qafqazda Azərbaycan və ona aid olan dövlət quruluşlarının mövcud olmadığını sübut etmək üçün var gücləri ilə çalışırlar.

Ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi onların zehnlərində Böyük Ermənistan mifinin yenidən canlanmasına səbəb oldu. Buna görə ermənilər əldə etdikləri nailiyyətlər ilə kifayətlənməyəcəklər. Nəticə olaraq, bu münaqişə davam edəcək. Onların böyük arzusu gerçəkləşdi - erməni dövləti yaradıldı. Onların iştahları getdikcə artacaq. Buna görə də, bu münaqişə hələ uzun müddət Qafqazın barıt çəlləyində "tüstüləyən fitil" olacaq.

**ПЛАНЫ ЦАРСКОЙ РОССИИ ПО СОЗДАНИЮ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ
АРМЯНСКОГО ГОСУДАРСТВА И ЕГО РЕЗУЛЬТАТЫ**

Азиза Агаева

Ключевые слова: *депортация, оккупация, арменизация, переселение, армянский фактор, церковь, империя, колонизаторская политика, самодержавие, автономия, территория, провокация*

В течение двух веков Россия является самым большим в Закавказском регионе покровителем и защитником интересов армян, - "пришлых и чужеродных" в этих краях. Россия после оккупации Кавказа широко использовала армян, чтобы закрепиться в регионе, расширить свои территории за счет Османской Турции, а армяне, пользуясь ситуацией уничтожали турков-мусульман и вытесняли их с исторической родины любыми средствами. Сегодня в некоторых научных кругах России, Европы и США, а также сами армянские исследователи всеми силами пытаются доказать, что Азербайджана и его государственных образований на Южном Кавказе не существовало.

Переселение армян на Южный Кавказ способствовало реанимации в их умах мифологемы "Великая Армения", поэтому армяне не останавливаются на достигнутом. Судя по обстоятельствам этот конфликт еще будет продолжаться. Сбылась их вековая мечта - создание армянского государства. Их аппетиты будут расти. Поэтому этот конфликт будет еще долго тлеть, как фитиль к Кавказской пороховой бочке.

TSARIST RUSSIA'S PLANS TO CREATE AN ARMENIAN STATE IN AZERBAIJAN AND ITS RESULTS

Aziza Agayeva

Keywords: *deportation, occupation, armenization, resettlement, Armenian factor, church, empire, colonialist politics, autocracy, autonomy, territory, provocation*

For two centuries, Russia has been the biggest patron in the Transcaucasian region and defender of the interests of Armenians, "complete stranger and alien" in these regions. After the occupation of the Caucasus, Russia used Armenians extensively to gain a foothold in the region, expand its territory at the expense of Ottoman Turkey, and the Armenians, taking advantage of the situation, destroyed the Muslim Turks and ousted them from their historic homeland by any means. Today, in some scientific circles of Russia, Europe and the United States, as well as the Armenian researchers themselves, they are trying with all their might to prove that Azerbaijan and its state formations did not exist in the South Caucasus.

The resettlement of Armenians to the South Caucasus contributed to the reanimation of the Great Armenia mythology in their minds, so the Armenians will not stop at what has been achieved. Judging by the circumstances, this conflict will continue. Their age-old dream has come true - the creation of the

Armenian state. Their appetites will grow. Therefore, this conflict will still fester for a long time, like a wick to the Caucasian powder keg.

Bir çox əsrlər ərzində ermənilər Avropadan (*Balkanlar*) Kiçik Asiyaya, daha sonra isə Qafqaza gəlmişlər. Bu hadisələr Roma, Bizans, Fars, Ərəb, Səlcuq, Monqol və Osmanlı imperiyaları dövründə olmuşdur. Buna görə də, erməni tarixçiləri Ermənistanın deyil, məhz erməni xalqının tarixindən yazırlar. Bu gün təxminən 26 qondarma “Ermənistan” məlumdur. Lakin, 1-ci (28 may 1918-ci il), 2-ci (29 noyabr 1920-ci il) və 3-cü (21 sentyabr 1991-ci il) Ermənistan respublikaları, tarixi Azərbaycan əyaləti olan, Çuxursəəd bəylərbəyliyində bəyan edilib.

Ermənilərin uzun müddətli və ya ömürlük, müəyyən ərazidə kök salmaq və öz dövlətlərini yaratmaq iddiaları həmişə uğursuzluqla nəticələnib. Belə ki, onlar hər yerdə etnik azlıq təşkil edirdilər. Ermənilərin öz dövlətlərini yaratmaqla bağlı son ümidləri Rusiya və Qafqazla əlaqəli idi. Bu ümidlərin nəticələri bu gün hamıya çox yaxşı məlumdur.

Rusiyada ermənilər haqqında ilk məlumatlar XIII əsrə təsadüf edir. Həmin vaxt knyaz Daniil Romanoviç (1238-1264-cü illər) erməniləri öz imarətinə dəvət edir. Erməni müəllifi Simeon Lexatsi isə (XVII əsr) öz “Səfər qeydlərində” ermənilərin Osmanlı imperiyasında firavan və rahat həyatını təsvir edir.

Çar Aleksey Mixayloviçin (1645-1676) hökmdarlığı dövründə Rusiyada ermənilərin yeni dalğası yarandı. Lakin, “imperator Böyük Pyotr (1682-1725) ermənilərin Rusiyada yerləşdirilməsinin əsas təşəbbüskarı olub və onlara müxtəlif müstəsna hüquqlar bəxş edib” [4, s.8]. 1722-ci ildə Xəzər sahilini ələ keçirəndən sonra o, erməniləri bu torpaqlara, məhz müsəlmanların yaşadığı Dağüstana və Azərbaycana yerləşdirməyə çalışırdı. Bu məqsədlə I Pyotr İstanbuldakı elçisi A.Rumyantsevə Osmanlı imperiyasında ermənilərin Rusiya imperiyasının Xəzər əyalətinə (bura Dərbənddən cənubda Rəştə qədər Azərbaycan torpaqları daxil idi) köç etməsinə razı salmağı tapşırırdı. Köç edənlərə söz verirdilər ki, yerli əhali “sürgün ediləcək, ermənilərə isə onların torpaqları veriləcək”. Bu, Qafqazın, ilk növbədə isə Azərbaycanın “erməniləşdirilməsinin” başlanğıcı idi.

Qafqazın tam xristianlaşdırılması üçün planını həyata keçirən Rusiya İmperiyası ermənilərin bunun üçün çox uyğun olduğunu düşünürdü. Birincisi, müsəlman ölkələrində digər Şərqi xristianlara nisbətən ermənilərin sayı daha çox idi. İkincisi, onlar Rusiyanın Qafqaz uğrunda mübarizəsində əsas rəqibləri olan - Osmanlı və İran monarxiyalarında məskunlaşmışdılar. Üçüncüsü, ermənilər Rusiyanın rəqiblərinin güclü və zəif tərəflərini bilirdilər. Dördüncüsü, ermənilər, onlar üçün səfəli olduğu yerlərə asanlıqla köçməyə hazır idilər (harada yaşayış rahatdırsa, ora vətəndir). Beşinci, Rusiya hökuməti bilirdi ki

ermənilər artıq 500 ilə yaxın idi ki öz dövlətçiliyinə malik deyildilər. Bundan əlavə, bu ermənilər düşmən ölkəsində “beşinci sütun” rolunu oynaya bilərdi. Nəhayət, erməniləri Qafqaza köçürməklə I Pyotr yerli müsəlman dünyasında ona dayaq ola bilən xristianların “nisbi çəkisini” artırırdı.

Rusiyanın himayəsi altında erməni çarlığının bərpasına öz razılığını verən II Yekaterina (1762-1796) I Pyotrun Qafqazdakı siyasətini davam etdirdi. Rusiyanın geosiyasətində cənub istiqamətində erməni amilindən istifadə etmək planlaşdırılırdı və Dərbənddə mövqeyi möhkəmləndirmək, Şamaxı, Gəncə, Qarabağ, Siqnaxı, habelə İrəvanı ələ keçirmək bu planın tərkib hissəsi idi. Bu isə o deməkdir ki, Rusiya, Qafqazda strateji məsələləri Azərbaycanın hesabına həll etmək niyyətində idi.

Qeyd etmək vacibdir ki, rəsmi Rusiya erməni dövlətçiliyinin heç vaxt mövcud olmadığı yerdə “erməni dövləti” yaratmağı düşünürdü. Tanınmış rus qafqazşünası, nasir, jurnalist V.L. Veliçko XX əsrin əvvəlində yazırdı: “II Yekaterinanın favoritlərindən biri, knyaz Q.A.Potyomkin heç şübhəsiz ki, geniş fantaziyası olan bir insan idi və erməni yaylasında xristian çarlığının yaradılması ilə bağlı fikirlər onun xoşuna gəlirdi. Bu fikir gerçəkləşə bilərdi; belə ki, II Yekaterinanın ermənilərə qarşı lütfkarlığı ən yüksək hədlərə gəlib çatmışdır” [1, s.77]. II Yekaterina, regionda xristian elementinin gücləndirilməsinə xüsusi diqqət ayırırdı. O, ermənilərə Azərbaycan torpaqlarında Rusiyanın himayəsi altında Ermənistan çarlığı yaradacağını vəd edirdi. Buna görə də, Naxçıvan na-Donu (Rusiya, Rostov vilayəti) şəhərinin minnətdar erməniləri II Yekaterinaya abidə ucaltdılar. Bu abidə SSRİ dövründə dağıdıldı, postsovet dövründə isə ermənilər onu yenidən bərpa etdilər.

Regionda baş verən hərbi-siyasi proseslər, o cümlədən Rusiya-Osmanlı müharibələri, Ağa Məhəmməd şah Qacar və digərlərinin fəaliyyəti, eləcə də Qarabağlı İbrahimxəlil xanın diplomatik çevikliyi rus-erməni planlarının gerçəkləşməsinə imkan vermədi. XVIII əsrin sonunda ruslar daha böyük qüvvə ilə Cənubi Qafqaza hücum etməyə başladılar və onlara dəstək olan ermənilər xanların hakimiyyətini daxildən zəiflətmək üçün qiyamlar qaldırırdılar.

I Aleksandrın dövründə (1801–1825-ci illər) ermənilərə qarşı lütfkarlıq qorunub saxlanılmışdı. Ermənilərin Dərbəndin ətrafına köçməklə bağlı arzularına, o, “ən yüksək icazəni” verdi və “erməni xalqına onun əcdadları tərəfindən bəxş edilən hüquq və üstünlüklərini tam olaraq qüvvədə olduğunu” 21 dekabr 1802-ci il tarixli fərmanla təsdiqlədi” [4, s.10].

XIX əsrdə Rusiya imperiyası faktiki olaraq Xəzər, Azov, Qara dənizlərinə sahiblik edirdi. Bunun sayəsində, imperiya Bosfor və Dardanel boğazlarına, habelə Aralıq dənizinə çıxış əldə etdi. Eyni zamanda, Rus imperiyası Qafqazı, Kırımı ələ keçirdi və Balkan yarımadasında öz mövqeyini qurdu. Bununla bağlı V.L. Veliçko, osmanlı ermənilərini nəzərdə tutaraq, bunları qeyd edirdi: “Ermənilərin tarixi boyunca çox zəif, güclə sezilən, amma heç vaxt

bitib-tükənməyən ümidləri var; bu, erməni xalqının və dövlətinin dirçəlişi ilə bağlıdır... Tamamilə səciyyəvidir ki, Rusiyanın ərazisi artdıqca, Ön Asiyaya “qələbə bayrağı” yaxınlaşdıqca, bu ümid daha da alovlanırdı...” [1, s.76-77].

1826-1828-ci illərdə Rusiya-İran müharibəsi Türkmənçay sülh müqaviləsi ilə bitəndən sonra, imperator I Nikolay (1825-1855) Senata ünvanladığı 21 mart 1828-ci il tarixli “ali fərmanında” bunları buyururdu: “10 fevral 1828-ci il tarixində İranla bağlanmış müqaviləni rəhbər tutaraq, Rusiyaya birləşdirilmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını bundan sonra bütün işlərdə “Ermənistan vilayəti” adlandırmağı hökm edirik” [4, s.11-12].

Ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi dövründə erməni kilsəsinin rolu çox yüksək idi. Uzun müddət dövlətləri olmadığı halda erməni xalqının başında duran və ona yol göstərən erməni kilsəsi olmuşdur. Kilsənin rəhbərliyi rus qoşunlarının gəlib onları müsəlmanların əsarətindən xilas etmələri və onların müstəqilliyini təmin etmələri ilə bağlı bəyanətlər verirdi. Beləliklə, erməni kilsəsi dini fəaliyyətdən çox siyasi işlərlə məşğul idi.

İstanbulla bağlanmış Ədirnə və Tehranla bağlanmış Türkmənçay sülh müqavilələrinə əsasən, Osmanlı və İran ermənilərinin xüsusi olaraq Rusiya hüduclarına köçürülməsi üçün əlverişli köç imtiyazları nəzərdə tutulmuşdu. İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarından savayı, erməniləri Qarabağ xanlığının ərazisinə də yerləşdirirdilər. Ermənilərin Cənubi Qafqaza əlverişli şəkildə köçürülməsi üçün, Rusiya hökuməti köçürülmə üzrə xüsusi komitələr yaratmışdı. Bu komitələr köçürülənləri lazımi vasitələr, o cümlədən nəqliyyat və yolda konvoy ilə təmin edirdi. Ermənilərin köçürülməsi prosesi davamlı və mərhələli şəkildə aparılırdı. Burada Rusiyanın rəsmi simaları – səlahiyyətli nazir, diplomat və şair A.S.Qriboyedov ilə yanaşı, Rusiyada yüksək vəzifələr tutan ermənilər də çox mühüm rol oynayırdılar. Ermənilərin köçürülməsində ən fəal iştirakçılardan biri də polkovnik X. Lazarev idi. O, öz soydaşlarına erməni dilində xüsusi məktubla müraciət etmişdi. Məktubda deyilirdi: “Xristianlar! Sizə bəyan edirəm ki, mərhəmətli Rusiya Monarxi bütün arzu edənlərə onun dövlətində - İrəvanda, Naxçıvanda və Qarabağda etibarlı, sakit və xoşbəxt sığınacağa köçmək imkanı verir. Siz növbəti altı il ərzində bütün növ vergilərdən azad edirsiniz. Rusiyada siz özünüzə xristianlar arasında yeni vətən tapacaq və bundan sonra, bu müqəddəs inancın basqılarını görməyəcəksiniz! Siz orada qanunların himayəsi altında yaşayacaq və onların xeyirli təsirini hiss edəcəksiniz. Nəhayət, siz orada öz güzəranınızı yaxşılaşdıracağsınız” [3, s.107-108].

Ermənilərin köçürülməsində imperiyanın yüksək vəzifəli şəxslərinin iştirak etməsi bir daha sübut edir ki, Rusiya ilk növbədə məhz ermənilərin Qafqaza köçürülməsində maraqlı olmuşdur. Belə ki, bütün bunların arxasında Qafqazda “rus işinin” və “rus yolunun” təmin edilməsi dayanırdı. İran ermənilərinin Qafqaza köçürülməsi prosesi tamamlandıqdan sonra, X.Lazarev

İrəvan qrafı Paskeviçə bu hesabatı təqdim etdi: “Təbriz şəhərinin komendant vəzifəsini yerinə yetirməklə, bildirirəm ki, mən sizin göstərişinizə əsasən, erməni xalqının köçürülməsinə hazırlıq işləri ilə məşğul olmuşam. 1828-ci ildə İran ilə Rusiya üçün son dərəcə əhəmiyyətli sülh razılaşmasının imzalanması, Ali-həzrətin mənə verdiyi və Vətən üçün faydalı olan göstərişlərdən birinin, İran torpaqlarından xristianların Rusiya tərəfindən yenidən əldə edilmiş əyalətlərə, hazırda Monarxın mərhəməti ilə “Ermənistan vilayəti” adlanan Naxçıvana və İrəvana köçürülməsinin icracısı olmaq şərəfini bəxş etmişdir.

Ermənilər və onların kilsəsi üzərində dörd əsrdən çox davam edən asılılıq və əsarətdən sonra, öz millətinin qüdrətli Rusiyanın və onun mülayim və müdrik qanunlarının müdafiəsi altında birləşdirilməsinə doğru ilk qətiyyətli addım – böyük bir işin başlanğıcıdır! Bu iş məhz Sizə məxsusdur! Bu işə mənə bir rus zabiti kimi, böyük şərəf və bir erməni kimi hədsiz xoşbəxtlik bəxş edir. Köçürülmə üçün Naxçıvan xanlığında dövlət torpaqlarının olmadığı üçün, mən bir çox erməniləri İrəvan və Qarabağ xanlıqlarında yerləşməyə inandırdım” [3, s.112].

Beləliklə, Qafqazın etnik-siyasi xəritəsində “erməni amili” yarandı. Bundan əlavə, Rusiya ilk olaraq erməniləri Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürməyi planlaşdırırdı. Belə ki, əgər Rusiya Qafqazın mənimsənilməsində ermənilərə “mühüm element” kimi maraq göstərməsəydi, şübhəsiz ki, ermənilərə bu dərəcədə iltifat göstərməzdi.

Qafqazda “erməni amilinin” yaranmasını, inkişafını və təsirini qafqazşünaslar birmənalı olaraq həm siyasi, həm etnik, həm konfessional, həm torpaq-coğrafi, həm də iqtisadi sahələrdə son dərəcə mənfi hal kimi qiymətləndirdilər. Bununla bağlı V.L.Veliçko qeyd edirdi ki, Zaqafqaziya erməniləri birmənalı olaraq Türkiyə ermənilərinin gəlişini böyük faciə hesab edirlər. Çünki onlar demək olar ki, istisnasız olaraq hamısı avaralığa, yoluxucu xəstəliklərə və vəhşi cinayət əməllərinə meyllidirlər. Rus tarixçisi N.N.Savrov isə ermənilərin Zaqafqaziya köçürülməsinin nəticəsi haqqında belə yazırdı: “Torpaq sahələrinin demək olar ki, hamısı ermənilər tərəfindən havayı alınıb... Zaqafqaziyada iqtisadi hökmranlıq ermənilərin əlindədir və hal-hazırda onlar bu diyarın sahibləri sayılırlar. Bizim Zaqafqaziyada kolonizasiya siyasətimizin nəticələri çox acınacaqlı oldu” [8, s.61].

Artıq XX əsrin əvvəlində erməni amili Rus mütləqiyyətinin diqqətini cəlb etməyə başlamışdı. Belə ki, Rusiya iqtisadiyyatı üçün son dərəcə vacib xammal mənbəyi sayılan və Rusiyanın Cənub istiqamətində inkişaf etməsi üçün mühüm olan regionda “rus işi” və “rus yolu” üçün təhlükə yaranmışdı. Ermənilər Qafqaz həyatının bütün sahələrinə daxil olurdular. Qafqaz uğrunda mübarizədə Rusiyanın rəqibləri olan Osmanlı, Britaniya, Fransa, İran dövlətlərinin provokasiyası nəticəsində ermənilər dəfələrlə Rusiya hökumətinə qarşı çıxışlar etmişdilər. Rus qafqazşünası İ.N.Kanadeyev qeyd edirdi ki, “erməni

separatizmi ermənilərin Qafqazda muxtarlaşmasına və ya hətta burada heç vaxt mövcud olmamış erməni dövlətçiliyinin yaranmasına gətirib çıxarır. Özgə torpaqlarının işğal edilməsi və erməni dövlətçiliyinin yaradılması üçün Qafqaz erməniləri əllərinə silah da götürməyə hazır idilər” [4, s.16-17].

Ermənilər Bakının neft sənayesində çox möhkəm bərqərar oldular. Onların neft sənayesində sayı rüslardan daha çox idi. Bu isə ermənilərin Qafqazın iqtisadi və siyasi həyatında rolunun artmasına gətirib çıxardı. Bundan əlavə, onlar bütün Zaqafqaziyanın ticarətini də ələ keçirdilər. V.L.Veliçko qeyd edirdi ki, Rusiyanın şərq qonşuları ilə hər bir müharibəsi ermənilərin Rusiya hüduqlarında sayının artması, onların son dərəcə zənginləşməsinə səbəb olurdu. Bakının ən varlı neft sənayeçilərinin siyahısına erməni A.Mantaşev və A.Qukasov da daxil idilər.

Zaqafqaziyanın bankları erməni zənginlərinin təsiri altında idi. Qafqazın çap-nəşriyyat işi də onların əllərində idi. Ən əsası isə, erməni kilsəsi və “Daş-naksütyun” partiyasının təsiri altında Cənubi Qafqaza köçürülmüş ermənilər yenidən “Böyük Ermənistan” xülyasını bərpa edirdilər. Bu, Eçmiədzinin “gizli siyasi məqsədi” idi.

Tanınmış rus qafqazşünası M.O.Menşikov o vaxtlar yazırdı ki, “ermənilər torpaqları, kapitalları, sənayeləri, ticarəti ələ keçirməklə və yerli administrasiyaya təsir göstərməklə, yavaş-yavaş Zaqafqaziyanın sahiblərinə çevrilirdilər və öz yekun hədəflərinə - erməni dövlətçiliyinin yaradılmasına yaxınlaşırdılar” [5, s.200-201].

Knyaz N.S.Trubetskoy, XX əsrin əvvəllərində erməniləri təsvir edərək belə yazırdı: “İqtisadi baxımdan güclü, eyni zamanda həm parazit, həm də kölə olan xalqın bütün xüsusiyyətlərinə malik olan ermənilər hamının antipatiyasını qazanıblar və bu, antipatiya onların qonşularında nifrət dərəcəsinə qədər yüksəkdir. Onlarla həmrəy olmaq özünə qarşı bu antipatiya və nifrəti oyatmaq deməkdir. İnciləbdən əvvəlki dövrün (XX əsrin əvvəlləri) siyasətinin nümunəsi Zaqafqaziyanın bütün digər millətlərinin rüslara qarşı çıxmasına səbəb olub və bu, bizə bir dərs olmalıdır” [7, s.22].

Amma son dərəcə inadlı ermənilər heç nəyə baxmayaraq, öz siyasətlərini yürüdükdülər: onlar gürcü knyazlarından, Azərbaycan ağalarından torpaqları alır, dövlət mülklərini işğal edirdilər. Bu işdə onlara erməni kilsəsi çox köməklik göstərirdi. Erməni dövlətçiliyinin olmadığı dövrdə Qafqazda erməni amilini erməni kilsəsi dəstəkləyir və istiqamətləndirirdi. Kilsə üçün siyasi tapşırıqın icrası, dini öhdəliklərdən qat-qat üstün idi. Erməniçilik təkcə Qafqazda deyil, bütövlükdə Rusiya imperiyasında özünə nüfuz qazanmağa başladı. Qafqazın sonuncu canişini, böyük knyaz Nikolay Nikolayeviç Romanov İmperator II Nikolaya yazdığı hesabatda qeyd edirdi ki, “Rusiya erməniləri” siyasi baxımdan ölkə hakimiyyəti üçün çox böyük çətinliklər yaradırlar. Son dərəcə güclü milliyətçi olan bu adamlar heç vaxt muxtariyyətlə

bağlı siyasi arzularından əl çəkmirlər və onların bu siyasi arzularını Avropa və Amerikada yerləşən erməni komitələri dəstəkləyirlər.

Rusiyada da bu ideya müəyyən şəxslər tərəfindən dəstəklənirdi. 1879-cu ildə Rusiyanın Hələbdəki konsulluğunun katibi Lundekvist yazırdı: “Rusiyanın qonşuluqda müsəlman türk dövləti əvəzinə, xristian erməni dövləti olması daha sərfəlidir. Öz xeyrimiz naminə, biz öz sərhədlərimizdə erməni dövlətinin yaradılmasına köməklik göstərməyə çalışmalıyıq” [9, s.85-86]. Amma rus siyasi elitasının arasında erməni dövlətinin yaradılmasına qarşı çıxanlar da var idi. Onlar bu addımın bütünlükdə Qafqazda narahatlıq yarada biləcəyini və nəticə etibarilə Rusiyanın Qafqazdakı təsiri və hakimiyyətini ləğv etmək məqsədilə, Avropa dövlətlərinin bu regiona müdaxilə edəcəyini hesab edirdilər.

Ermənilərin deyil, məhz Rusiyanın maraqlarını ön plana çəkən rus diplomatı İvanov hesab edirdi ki, erməni dövlətinin yaradılması Osmanlı imperiyasında yaşayan kürdlər, ərəblər və yunanların da analoji tələblərinə gətirib çıxaracaq ki, bu da öz növbəsində xalqlar arasında gərginliyi gücləndirəcək və Qərbin bu regiona müdaxilə etməsinə imkan verəcəkdir.

Rusiya ilə yanaşı İngiltərə də “Şərqi məsələsini” öz xeyrinə həll etmək, Türkiyənin şərq sərhədlərində öz nəzarəti altında erməni muxtariyyətini yaratmaq üçün “erməni məsələsindən” istifadə etmək istəyirdi. İngiltərənin bu planı Rusiyanı çox narahat edirdi; belə ki, bu, Rusiyanın Kiçik Asiyaya doğru hərəkət etməsinə mane ola bilərdi.

XIX əsrin 90-cı illərinin ortaları – XX əsrin əvvəllərində ermənilərin Cənubi Qafqaza intensiv şəkildə köçürülməsi regionda demoqrafik vəziyyəti ermənilərin xeyrinə dəyişməklə yanaşı, digər tərəfdən, Azərbaycanın bu gün məruz qaldığı erməni separatizminin yaranması üçün əlverişli zəmin yaratdı.

Əgər 1896-cı ildə Cənubi Qafqazda təxminən 900 min erməni yaşayırdısa, 1908-ci ildə bu rəqəm 1 milyon 300 minə çatdı. N.N.Şavrovun hesablamalarına görə, “hal-hazırda Zarafqaziyada yaşayan 1 milyon 300 min erməninin 1 milyondan çoxu bu ərazinin yerli əhalisinin sayına aid deyil və bizim tərəfimizdən (Rusiya hökuməti tərəfindən) yerləşdiriliblər” [8, s.64].

Rusiya uydurma “Böyük Ermənistan” ideyasını əməldə yox, məhz sözdə dəstəkləməkdən imtina etmirdi, amma bunun gerçəkləşməsi üçün heç bir şey göstərmirdi. Rusların xristian əhalisinin köçürülməsi ilə bağlı fəal söyləri imperiyanın maraqlarından irəli gəlirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Azərbaycanda yaşayan ermənilərin arasında Rusiyanın hakimiyyəti altına keçmək istəməyənlər də var idi. Amma rus hakimiyyəti onlara müxtəlif vədlər verməklə, tərəddüd edənləri cəlb edirdi. On minlərlə kifayət qədər zəngin erməninin köçürülməsi ilə çar Rusiyası bir tərəfdən İran iqtisadiyyatına zərbə vurmaq, onların işçi qüvvəsinin sayını əhəmiyyətlə dərəcədə azaltmaq, digər tərəfdən isə Cənubi Qafqaza köçürülmüş erməniləri yerli əhalinin hesabına torpaqlar ilə təmin etmək, regionda özü üçün sosial-iqtisadi baza yaratmaq idi.

Türkmənçay müqaviləsindən sonra Türkmənçaya yaxın olan müxtəlif kəndlərdən ermənilər Qarabağa üz tutmağa başladılar. Bu, irimiqyaslı köçün sadəcə başlanğıcı idi. Bütövlükdə Cənubi Azərbaycandan 40 min erməni köçürüldü ki, bu da İrana təxminən 32 milyon rubl ziyan vurdu. “1829-cu ildə Türkiyə ilə müqavilə imzalandıqdan sonra 100 min erməni Cənubi Qafqaza köçdü,” deyər, V.L.Veliçko qeyd edirdi.

Nəticədə, 1828-ci ildə əgər Ermənistan vilayətində Azərbaycan türklərinin ümumi sayı 73,8% təşkil edirdisə, 1834-1835-ci illərdə bu rəqəm 46,2%-ə qədər azaldı. N.N.Şavrov qeyd edirdi ki, rəsmi olaraq köçürülmüş 124 min ermənidən savayı, on minlərlə erməni qeyri-rəsmi şəkildə köçürüldü ki, bu da ümumi rəqəmin 200 min nəfərdən çox olması deməkdir.

Ermənilərin böyük kütləsinin Cənubi Qafqaza köçürülməsi, onların süurunda “Böyük Ermənistan” və ya “Dənizdən-dənizədək Ermənistan” mifologiyasının dirçəlməsinə səbəb oldu. Ermənilərin həmişə ən ağırlı yerlərindən biri orta əsrlərdən başlayaraq 1918-ci ilə qədər (təxminən 500 il) onların öz müstəqil dövlətlərinin olmaması faktı ilə bağlıdır. Onlar bu arzusunun gerçəkləşməsinə Rusiya ilə əlaqələndirildilər. Ermənilərin ruspərəstliyi həm də son dərəcə güclü müsəlman qonşularının qarşısında tək qalmaq qorxusunun nəticəsi kimi yarandı.

Ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqları, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarına köçürülməsi nəticəsində 21 mart 1828-ci il Rusiya tərəfindən “Ermənistan vilayəti” yaradıldı. Ermənilər bu vilayətin yalnız 5,5% kəndlərində yaşayırdılar. Tezliklə bu torpaqlara Qarabağ da qatıldı. Yerli əhalinin öz doğma yurd-yuvalarından məcburi şəkildə köçürülməsi başlandı ki, bu da erməni və azərbaycanlı əhalisi arasında ilk əvvəl etnik toqquşmalara, daha sonra isə silahlı qarşıdurmalara gətirib çıxardı. 1849-cu ildə bu ərazi İrəvan quberniyası adlandırıldı.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ermənilər Qafqazda və ona qonşu olan ərazilərdə “Böyük Ermənistan” yaratmağa çalışırdı. 1918-1920-ci illərdə həmin ərazidə Ararat Respublikası yaradıldı. Bu respublikaya “Daşnaksütyun” partiyası rəhbərlik edirdi. Qarabağ, Naxçıvan, habelə Zəngəzura görə xaricdən dəstəklənən Ermənistan-Azərbaycan qarşıdurması başladı. Eyni zamanda Gürcüstan ilə Cavaxeti və Borçalı, Türkiyə ilə isə “Türkiyə Ermənistanı” uğrunda münaqişələr baş verdi. Ararat Respublikasından azərbaycanlıların ilk kütləvi deportasiyası təşkil olundu. Bu da ermənilərin Azərbaycan Demokratik Respublikasına (ADR) qarşı geniş fəaliyyətin və qlobal anti-azərbaycan təbliğatının həyata keçirilməsi idi.

Erməni rəhbərliyinin müharibəyə son qoyacağına ümid edərək 29 may 1918-ci ildə, Azərbaycan Milli Şurası Ermənistanı “şah hədiyyəsi” etdi - İrəvan bəxşiş olundu. Belə ki, erməni tərəfi ADR-in onlara qarşı bu humanitar addımını qiymətləndirmədi.

7 iyul 1923-cü ildə ermənilər və azərbaycanlılar arasında “milli razılığın və sülhün” qorunub saxlanması naminə faktiki olaraq, Azərbaycan torpağında ikinci erməni dövləti – Dağlıq Qarabağ Muxtar Respublikası (DQMR) yaradıldı. Bu isə, tarixin göstərdiyi kimi, təhlükəli bir addım idi. Belə ki, ermənilərin kələyi bununla bitmədi. Sovet dövründə ermənilər DQMR-in Ermənistan SSR-in tərkibinə keçməsi ilə bağlı dəfələrlə təkliflər irəli sürdülər. Lakin 10 dekabr 1945-ci ildə Mircəfər Bağirov bununla bağlı Moskvaya cavabında belə qeyd etdi: “Dağlıq Qarabağın erməniləşdirilməsi, Rusiya imperiyasının XIX əsrin ilk iyirmi beş illiyində Azərbaycanı işğal etməsindən sonra başlandı. Hazırkı DQMR, paytaxtı Şuşada olan Qarabağ xanlığının bir hissəsi sayılır. Bakı DQMR-in Ermənistanın tərkibinə daxil edilməsinə etiraz etmir; amma, bununla yanaşı, Ermənistanda əhalisi əsasən azərbaycanlılardan ibarət olan Əzizbəyov, Vedinski, Qarabağlar rayonları da Azərbaycanın tərkibinə daxil edilməlidir” [2 ,s.374]. 1948-ci ildə, Moskva, bu imtinaya görə cəza qismində Ermənistandan azərbaycanlıların deportasiyasına başladı.

İngilis eksperti Tomas de Vaal yazırdı: “...münaqişə qaçılmaz idi... sadəcə öz vaxtını-vədəsini gözləyirdi. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması ilə, qeyri-stabil siyasi mexanizm quruldu ki, bu da mərkəzləşdirilmiş sovet hakimiyyəti sisteminin zəifləməsi ilə problemlərə səbəb olmaya bilməzdi” [6, s.7-8].

1988-ci ildə Azərbaycan və Ermənistan arasında başlanan müharibə Ermənistanın himayəsi altında qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Respublikası kimi elan edilməklə və Azərbaycanın yeddi inzibati rayonunun işğalı ilə 1994-cü ildə dayandırıldı. Eyni zamanda Ermənistan Respublikası büsbütün azərbaycanlılardan “təmizləndi”. Azərbaycanlıların öz doğma yurd-yuvalarından, Ermənistan və Dağlıq Qarabağ, qərb və cənub sərhəd rayonlarından qovulması faciəli miqyaslara çatdı və 1 milyondan artıq insanın didərgin düşməsinə səbəb oldu. Bütün bunlar Qafqazda öz məqsədlərini həyata keçirməyə çalışan iri dövlətlərin gözləri qarşısında baş verdi. Qarabağ problemi Rusiya, Türkiyə, İran, ABŞ və s. kimi bir çox dövlətlərin Qafqazla bağlı, həmçinin global maraqlarına toxundu. Lakin Qarabağ münaqişəsinin təkə həlli deyil, onun tamamilə ləğv edilməsi əsas etibarilə Rusiyadan asılıdır. Mövcud vəziyyətləri nəzərə alsaq, münaqişənin uzadılması əsas fiqurantlara “sərf edir”. Buna görə də bu münaqişə Qafqazın barıt çəlləyində “tüstüləyən fitil” kimi hələ çox davam edəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Величко В.Л. "Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы" Баку: Элм 1990 г.
2. Гасанлы Дж. "СССР-Турция: полигон холодной войны", Баку: 2005 г.
3. Глинка С.Н. "Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России", Баку: Элм, 1990 г.
4. Марджанлы М. "Армянско Россия Кавказ", М.: Изд. "Флинта", 2010.
5. Меньшиков М.О. "Национальная империя", М.: Имперская традиция, 2004.
6. Томас де Ваал "Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной", М.: 2005.
7. Трубецкой Н.С. "О народах Кавказа" // IRS- наследие (Москва), 2003, № 7.
8. Шавров Н.Н. "Новая угроза русскому делу в Закавказье. Предстоящая распродажа Мугани инородцам" Баку: Элм, 1990 г.
9. Шахмурадов А. "Армяне на Южном Кавказе" (из истории заселения) Баку: 2015.